

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ 1917 – 1918 РР. НА СТОРІНКАХ НАУКОВОГО ВИДАННЯ “УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН”

Олександр ЖИТКОВ (м. Кіровоград)

У статті проаналізовано внесок наукового видання “Український селянин” у дослідження аграрного руху в Україні 1917 – 1918 рр.

Ключові слова: історіографія, “аграрна революція”, “Український селянин”

The article analyzes the value of the scientific edition “Ukrayins'kiy selyanyn” in the research of the agrarian movement in Ukraine in 1917-1918.

Key words: historiography, “agrarian revolution”, “Ukrayins'kiy selyanyn”.

У демократичної революції 1917 року селянське питання набуло значення домінанти. У праці “Хто такі українці і чого вони хочуть” голова Центральної ради Михайло Грушевський наголошував: “Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї земельної справи (виділено М. Грушевським, авт.), (аграрного питання), – се перша підстава народного добробуту” [9, с. 161]. Економічна складова соціальних рухів селянства традиційно пов’язувалася вченим із прагненням знищити основу національного гноблення на селі – велику земельну власність, репрезентантами якої був “...загалом беручи елемент нам чужий, ворожий, чужонародний, антинаціональний” [8, с. 367].

У працях початку 1920-х років уперше було окреслено підходи до розв’язання проблемних питань, що торкалися сутнісних характеристик селянського руху, мотивації соціальної поведінки селянства та хронології основних подій аграрної революції. Окремі автори оцінювали аграрний рух як стихію [14], інші дивилися на селянство як на однорідну, інертну масу, котра терпляче очікувала розв’язання своєї долі Установчими зборами [15]. Дослідники доводили, що українське селянство у своїй масі стало до боротьби за соціальні права лише наприкінці літа початку осені 1917 року, після виступу антидемократичних, реакційних сил, очолюваних генералом Л. Корніловим [16, с. 9].

На противагу дослідникам, котрі обстоювали принципи аграрної революції у працях М. Яворського, В. Сухино-Хоменко, обґрунтовувалися інші, відмінні за характером ідеї. Так, започаткована М. Яворським дискусія стосовно змісту революційних процесів в українському селі на чільне місце висувала національну ідею як рушійну силу визвольної боротьби трудових мас у 1917 – 1920 рр. [36]. Окремішим від оприлюднених вище є погляди А. Річицького, який уважав, що не політичні вимоги та переконання піднімали селян на збройну боротьбу, а практична потреба придбання землі. Ця потреба втілювалася в обстоювання селянством вимог автономії краю [32, с. 21 – 22].

У працях радянських дослідників 1930 – 80-х років селянству відводилося скромне місце союзника пролетаріату, який під керівництвом партії більшовиків переміг “буржуазно-націоналістичну” Центральну раду. У цей час у дослідженні проблеми було зроблено крок назад. Специфіка ситуації, яка склалася в українській історіографії полягала, на нашу думку, у тому, що у спотвореній системі оцінок соціальних відносин на селі, побудованих на основі класоцентризму, за межею дослідницького поля залишалася складні прояви реального протистояння селянства та поміщиків, зокрема їх аграрна складова, наслідки соціальних катаклізмів в українському селі, котрі були спричинені світовою війною, його соціальне розшарування, боротьба політичних сил за владу, мотиваційна сторона селянського руху та ін.

Руйнування монополії марксистської історіографії початку дев'яностих років ХХ століття відкрило можливості радикального переосмислення вітчизняної історії. В умовах подолання кризи національної історіографії, виважені оцінки складних суспільних явищ та процесів, що розгорталися 1917 – 1920 рр. в Україні, було сформульовано в дослідженнях В. Ф. Верстюка, В. Ф. Солдатенка, с. В. Кульчицького [3].

2006 року вийшла з друку двотомна академічна “Історія українського селянства”. У розділі одинадцятому першого тому праці, який має назву “Селянські імперативи української революції”, зазначено наступне: “Характерною рисою революційних подій в Україні було тісне поєднання національного та соціального моментів, які фокусувалися на постаті українського селянина” [13, с. 527]. На нашу думку, кореляція національного та аграрного факторів суспільних процесів на межі їхньої взаємодії описує сутність революційних змін в українському селі, дає змогу врахувати напрацювання попередників пореволюційного часу [1], радянської історіографії [22], розкриває можливості використання сучасного дослідницького інструментарію. У цілому такий підхід “вписується” до системи координат й оцінок національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр., в основі якої, за влучним висловом дослідників, лежить “українська ідея, український інтерес, українська справа, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, с. Петлюру і Є. Петрушевича” [33, с. 96].

Безсумнівною є думка стосовно того, що розв’язання концептуально значущих проблем історії селянства вимагає активізації організаційної та видавничої діяльності наукових установ і товариств, профільних наукових видань. У руслі зазначеної тенденції повчальним є досвід Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників (м. Черкаси). 2001 року Інститутом історії України НАНУ та Черкаським, на той час державним університетом ім. Богдана

Хмельницького, було започатковано видання збірника наукових праць “Український селянин”. Починаючи з 2001 по 2009 рік, вийшло одинадцять випусків цього видання. На його сторінках регулярно публікуються матеріали Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії, аналітичні дослідження членів Наукового товариства істориків - аграрників, знаних в Україні фахівців. На 2009 рік “Український селянин” залишається єдиним у державі спеціалізованим виданням з історії селянства, методології та історіографії селянознавчих студій. Часові виміри досліджень та географія наукових публікацій, які подані на його сторінках, широкі й різноманітні: від сивої давнини до новітнього часу української історії, від материних земель до усіх куточків світу, куди закидала доля селянина-українця.

Науковцями вже було охарактеризовано значну методичну роботу редакційної колегії “Українського селянина”, здійснено аналіз змістовної сторони окремих наукових розвідок опублікованих на його сторінках. Зокрема, висвітлювалися аграрні відносини в українському селі за доби П. Скоропадського [34, с. 174 – 179], аграрна історія в іменах відомих громадських діячів та дослідників кінця ХІХ – початку ХХ століть [6, с. 87–90].

Ураховуючи те, що коло актуальних проблем історії селянства порушених на сторінках цього знаного в нашій державі спеціалізованого видання останніми роками є значно ширшим, виникла потреба їхнього історіографічного огляду. У пропонованій роботі автор сконцентрував увагу на дослідженні селянської тематики в історіософії представників народницької школи, висвітленні здобутків сучасних істориків у контексті комплексного осмислення витоків формування ідеології та масової свідомості селянства під кутом розв’язання аграрного питання та зміни соціально-правового статусу українського селянина доби Центральної ради.

Представники народницького напрямку історіографії, які започаткували всебічне вивчення історії українського селянства, вбачали в ньому носія генетичного коду нації, хранителя її демократичних та державницьких традицій, культури й моралі. Дослідження характерного для народницької школи соціологічного підходу, на основі якого формувалася базова ідея про особливу місію селянства в українському суспільстві, філософсько-релігійні чинники її становлення, здійснено в публікації В. Ігнатенка. Указуючи на європейські впливи німецької філософсько-історичної школи Ф. Шеллінга, братів Ф. і А. Шлегелів на фундаторів народницької школи, зокрема М. Костомарова, автор вважає, що релігійно-романтичний рефрен творів останнього “варто розглядати як неусвідомлену спробу формування селянської ідеології, яка за своїм змістом і формами політичного вияву за загальними засадами відрізнялася від нехліборобських ідеологій” [12, с. 55]. В. Ігнатенко не уникає критичних оцінок селянської домінанти в поглядах П. Куліша, програмних документах кирило-мефодіївців. Він обґрунтовує

закономірність заміни довільного теоретизування народників, яке спиралося на принципи християнської моралі, позитивізмом М. Драгоманова з його критикою апіорного принципу побудови суспільних концепцій [12, с. 56].

Незмінний інтерес дослідників до історіософії неонародницької школи М. Грушевського зумовлюється як значним внеском ученого у дослідження історії українського селянства, так і його політичною діяльністю [31]. На сторінках “Українського селянина” погляди вченого знайшли чи не найширше висвітлення. Зокрема, відштовхуючись від основоположних понять (ідей) історіософії М. Грушевського: “народ”, “держава”, “герой в історії” (О. Пріцак), або ж “народ”, “українська державність”, “єдність території” (Л. Винар), дослідник В. В. Масненко вважає, що одним з пріоритетних у концепції видатного історика та політика залишається поняття “народу”. “Цілком очевидно, зазначає автор, що саме у нього включається селянський складник” [25, с. 47]. Досліджуючи співвідношення і наповненість понять “народ” і “селянство” в розрізі тяглості історичного процесу, автор публікації приходить до висновку, що на переконання М. Грушевського, перебіг визвольних змагань 1917 – 1920 рр., визначався рівнем свідомості саме українського селянства. Більше того, М. Грушевський уважав, що на середину двадцятих років минулого століття селянство не вичерпало свій націотворчий потенціал. Він виходив з усвідомлення того, що “робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації. І тільки з моментом, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України – досі ще так мало українські, ... і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамках, – тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність...” [4, с. 85].

Еволюцію поглядів М. Грушевського на способи розв’язання аграрного питання в Україні висвітлює В. Крот. Предметом аналізу стали публіцистичні праці історика, у котрих аграрне питання розглядалося в контексті розв’язання проблеми національно-державного будівництва. Як відомо, М. Грушевський поєднував розв’язання земельної справи із федералізацією Росії. 1917 року відбулася конкретизація його поглядів щодо поетапного наділення селян землею через націоналізацію удільних, монастирських, великих поміщицьких маєтків та викупу середніх землеволодінь для ліквідації безземелля та малоземелля селянських господарств. Селяни, у візії М. Грушевського, отримували наділи за рахунок “українського крайового скарбу”, тобто безкоштовно.

З певними застереженнями можна погодитися із висновками стосовно зміни поглядів Михайла Грушевського на аграрну проблему наприкінці

1917 р. “...під впливом революційних подій осені 1917 р. і більшовицької пропаганди” [23, с. 33]. Очевидно, мовиться про визнання принципу соціалізації землі, закріпленому в третьому універсалі Центральної ради, та схвалення законопроекту Центральної ради про землю, однак не уточнюється на який законопроект посилається Н. Полонська-Василенко в цитуванні автора публікації [23, с. 33]. Цей момент вимагає певної деталізації. Можливо, йдеться про законопроект, який був поданий на обговорення VIII сесії Центральної Ради 14 грудня 1917 р. соціал-демократом Б. Мартосом. Цей закон мав тимчасовий характер (до Українських Установчих зборів) і скасовував право приватної власності на землю, забороняв її продаж і передачу в аренду. Можливо наголос робився на законопроекті, прийнятому без обговорення на IX сесії Центральної ради 18 січня 1918 р., який був вироблений українськими (О. Шумським та П. Христюком) та російськими (М. Пухтинським та М. Дешевим) есерами. В основу цього документу поклалися резолюції українських селянських з’їздів, а за схему було взято проект земельного закону фракції соціалістів-революціонерів у Другій Держдумі Росії [17, с. 83]. Пряму відповідальність за його реалізацію несла урядова команда кабінету В. Голубовича. Додаткового обґрунтування й розвитку вимагає фінальна теза публікації: ”Недостатня увага М. Грушевського до аграрного питання привела до того, що від очолюваної ним Центральної Ради відштовхнулася велика кількість не тільки селянської бідноти, яка пішла за більшовицькими гаслами, але й заможні селяни, котрі могли стати надійною опорою Української народної республіки” [23, с. 33]. Вочевидь мовиться про недосконалість самого закону, який скасовував приватну власність не лише на землю нетрудового характеру, а також на громадське, подвірне, індивідуальне землеволодіння та окремі надільні й придбані у власність земельні ділянки. Також мало місце суттєве затягування центральною владою своєчасних рішучих дій щодо практичного вирішення земельного питання. Відомо, що навесні 1918 року Міністерство земельних справ на чолі з М. Ковалевським не змогло організувати ефективної роботи через відсутність місцевої адміністрації, злагодженості в діях земельних комітетів, панування погромницьких настроїв серед селянства, врешті у зв’язку з початком посівної кампанії на селі.

У контексті переосмислення минувшини селянства соціокультурний (соціоментальний) ракурс досліджень, презентованих на сторінках “Українського селянина”, є значущим та вагомим. Ментальні почування селянства суттєво впливали на ставлення до глибинних проблем, порушених на хвилі революційних подій 1917 – 1920 рр.: землеволодіння і землекористування, влади, громадського устрою, врешті політичних симпатій чи антипатій та ставлення до держави, її устрою та ін. Для вітчизняної науки проблема селянської ментальності на відміну від

західних дослідників та російських колег, є відносно новою [див.7]. Перше й успішне синтетичне дослідження соціальної і ментальної історії селянства Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття здійснив Ю. Присяжнюк. Автор ґрунтовної монографії “Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” зазначає, що “становлення модерного суспільства зумовлювало своєрідний конфлікт (в середині селянського соціуму О. Ж.) ... створювало прецедент вимушеного пристосування до історично пріоритетних тенденцій”. “Ця адаптація мала свої межі, вихід за які означав дві наймовірніші перспективи: або часткову (поверхневу) втрату власної ідентичності, або долучення до “революційних потрясінь” [29, с. 545]. У просторі подальшого часового дослідження менталітету селянства як “особливо духовного-глибинного константного “визначальника” його соціального поведіння, котрий охоплює всі сфери життя людини і активно впливає на “складові матеріальної та духовної культури спільноти”, “зберігаючи” за селянством станово-класову самобутність [30, с. 176 – 177]. Ю. Присяжнюк не відкидає думки, що “...помітний зовнішній вплив на селян справляли неординарні ситуації – події 1905 – 1907 рр., столипінська аграрна реформа, Перша світова війна” [29, с. 545].

Ментальні імперативи селянства доби революції 1917 – 1920 рр. окреслено також у працях О. Михайлюка, Н. Ковальнової, Л. Солодкої, Л. Дудки [26]. Умовно ними виокремлено декілька основних складових менталітету українського селянства досліджуваного періоду: панування “чорнопередільських” настроїв у розв’язанні земельного питання, “іраціональний підхід до землі (із посяганням на юридичну власність)”, нейтральне ставлення до проблем автономії, національної культури і мови [20, с. 218], прагнення до локалізму – “зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т. ін., що об’єктивно вело до архаїзації суспільного життя і було несумісним з будь-якою державністю” [27, с. 223].

Проблема соціальних потенцій українського селянства осмислюється в названих публікаціях як складний комплекс причин соціально-економічного, психологічного характеру, що реалізовувалися в специфічних умовах революції і громадянської війни. Та все ж таки більшість дослідників роблять наголос на думці, що ставити питання про наявність окремішньої політичної програми в середовищі українського селянства доби національно-демократичної революції 1917 року некоректно. Зокрема, висловлювалося міркування, що “більш плідним напрямком досліджень має бути вивчення мотивації участі українських селян в подіях 1917 – 1921 р.” [19, с. 253].

Значною мірою відповідь на поставлене запитання щодо мотиваційної складової соціальних рухів селянства Наддніпрянщини можна знайти, досліджуючи форми земельної власності та землеволодіння селянських господарств напередодні Лютого 1917 року й перебіг виступів селянства котрі відбулися восени 1917 – навесні 1918 рр. в українському селі й отримали в історичній літературі назву “аграрної революції”.

Зокрема, соціально-економічний статус селянства та специфіку його зміни під впливом подій революції 1905 – 1907 рр., здійснення Столипінської аграрної реформи та реалій Першої світової війни досліджується на основі залучення до аналізу новітньої статистики сільськогосподарського перепису 1917 року в Чернігівській губернії [11], обчислення показників імітаційно-прогностичної моделі альтернативного розвитку селянського господарства Харківщини в 1916 – 1921 рр. [24], комплексного аналізу економічного становища безземельних заможних і безземельних селянських господарств Полтавщини [10], приватної земельної власності Правобережної України [35]. Узагальнення матеріалів досліджень уможливило важливі висновки стосовно характерних рис “аграрної революції” в регіональному розрізі із виокремленням загальних тенденцій картини перебігу боротьби селянства за розв’язання земельного питання “із низу”.

Насамперед автори видання “Український селянин” акцентують увагу на тому, що особливості розвитку аграрних відносин в українських губерніях пореформеної доби зумовлювали зростання економічної ваги землі як основного засобу виробництва. Урізноманітнення землеволодіння й землекористування свідчить про те, що попри існування потужного гальмівного механізму у вигляді дворянсько-поміщицького земельного володіння капіталістичні відносини в сільському господарстві торували собі шлях. Розвивались оренда й суборенда землі (відробіткова, грошова), у процесі товарно-грошових відносин земля все більше залучалася до ринкового обігу, перетворюючись на товар [див. 5, с. 129 – 131]. На Лівобережжі розвиток буржуазних відносин в аграрному секторі викликав появу групи заможних безземельних господарств, що засвідчувало факт розвитку процесу майнового розшарування в селянському середовищі напередодні революційних подій 1917 року [10, с. 204]. Разом з тим взаємопов’язані процеси зміни форм землеволодіння та аграрного перенаселення при низькій ефективності урядової переселенської політики породжували надзвичайно високий рівень соціальних очікувань в українському селі та перетворювали його на порохову бочку. Якщо у власності 13370 великих господарств утримувалося приблизно 12,7 млн. десятин, то належна селянам майже вдвічі більша земельна площа припадала на 3, 708 млн. господарств [цит. 21, с. 212].

Панування архаїчних поглядів на землю як сакральну сутність, наявність общини із її установками на кругову поруку, соціальну замкнутість зумовлювали специфічність селянського світогляду початку ХХ століття. Селяни вбачали у володінні землею не лише соціальну гарантію матеріального благополуччя, а також гарантію збереження станової ознаки, яку вони намагалися захистити в умовах революційних змін. Ігнорування соціально-правового статусу земельного питання основною масою селянства пояснюється зволіканням із боку влади щодо проведення зрівняльного поділу землі (саме про такі прагнення свідчать рішення селянських з'їздів, гасла селянських зборів та ін.), сподіванням на селянську общину як соціальну силу, котра допоможе вийти з аграрної кризи та подолати розчарування в невдалих аграрних реформах. Домінуючими факторами суспільної свідомості селянина були общинні принципи соціальної справедливості: забезпечення мінімальних умов виживання, сільська належність до родини та інші специфічні особливості сільського життя, котрі не враховувалися чиновниками всіх урядів Центральної ради.

Відсутність ефективних економічних механізмів розв'язання життєво важливих питань в умовах Першої світової війни, економічної кризи та революції, фактичного безвладдя на місцях змушували селянина звернути свій погляд у бік общини та шукати вихід у традиційних формах спротиву: “чорному переділі” – радикальній практиці розв'язання аграрного питання, яка поширювалася на поміщицькі, казенні та приватні землі, у т.ч. відрубні та хутірські наділи. Зазначений комплекс соціальних умов розвитку аграрних відносин у російській імперії з опорою на общинну організацію дає підстави для зарубіжних дослідників трактувати події осені 1917 – весни 1918 рр. як “общинну революцію” [2]. У публікаціях визнається, що вплив общини проявлявся в забезпеченні мінімальних умов виживання для селян, сприянні боротьбі за землю, захисті від втручання представників влади. Проте її соціальна роль в різних регіонах України була різною. Отже, існує потреба спеціального дослідження общини у регіональному розрізі: її впливу на селянські настрої, деталізації діяльності в умовах аграрної кризи 1917 – 1918 р. [18, с. 108]. Окрім того, важливо оцінювати соціальну активність селянства не лише з погляду так би мовити організаційного впливу общини на його структурованість. Енергія з якою українське селянство брало участь у громадському житті Російської імперії, формуючи в наказах до українських депутатів I та II Державних дум відношення до аграрного питання дозволяє стверджувати наступну тезу: “відсталість” та “запізнілість” українського руху, у т.ч. аграрного, слід оцінювати за відносними, а не абсолютними мірками із врахуванням цілого комплексу факторів. Своєрідну альтернативу вбачаємо у ретельному вивченні питань боротьби за “справедливу владу” яка мала базуватися на принципах

самоврядування (“за ради без комуністів”), політичних переконань селянства. У сучасних дослідженнях ставиться під сумнів існування уніфікованих селянських вимог та наявність політичної програми українського селянства [див. 28].

Відповідь на ці та інші питання, на нашу думку, варто шукати у комплексному осмисленні процесів формування української політичної нації початку двадцятого століття на основі широкої джерельної бази, використання новітніх методик історичних досліджень.

Висновки, які випливають із аналізу публікацій, свідчать про наступне: на сторінках наукового видання “Український селянин” знайшли розкриття актуальні проблеми формування методології дослідження селянського руху осені 1917 – весни 1918 рр., започатковано всебічне вивчення ментальних основ соціальної поведінки селянства початку ХХ століття, змісту аграрної революції та місця селянської общини в розв’язанні земельного питання. “Український селянин” як фахове видання відіграє важливу роль у здійсненні координації зусиль істориків-аграрників, організації їхнього творчого пошуку, узагальнення напрацювань учених та пропагуванні селянознавчих студій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байер М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв’язання аграрної справи. – Відень, 1920. – 23 с.; Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. – Львів, 1921. – 19 с.; Качинський Б. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 1 – 2.

2. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – №1. – С.42 – 60; Куренышев А.А. “Революционная война” и крестьянство // Отечественная история. – 2001. – №6. – С.33 – 46.

3. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991. – 368 с.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна рада. – К., 1997. – 342 с.; Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – Вип. XI. – С.22; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919 – 1928) – К., 1996. – 396 с.; Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Л.Ю.Беренштейн, С.В.Кульчицький, П.П.Панченко... – К., 2000. – 136 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1999. – 508 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.

4. Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 184.

5. Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 9. – С.129 – 131.

6. Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках “Українського селянина” // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 10. – С.87 – 90.

7. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы: очерк о большевизмах, национал – социализмах и крестьянских движениях. 3-е изд., доп. – М., 1997. – 199 с.; Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. – Москва, 14 – 15 июня 1994 г. / Ред. кол.: В.П. Данилов, Л.В.Милов и др. – М., 1996. – 439 с. та ін.
8. Грушевський М.С. Аграрне питання. Збірник статей “З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906 років” / Грушевський М.С. Твори: У 50 т.. – Т.1. – Львів, 2002 – С. 364 – 368.
9. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М.С. Твори: У 50 т.. – Т. 4. – Кн. 1. Серія “Суспільно - політичні твори (доба Української Центральної Ради березень – квітень 1918)”. – Львів, 2007 – С. 151 – 164.
10. Дудка В.І. Безземельні господарства Полтавщини напередодні революції 1917 – 1920 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С.203 – 204.
11. Еткіна І.І. Селянське землеволодіння на Чернігівщині напередодні лютневої революції 1917 р. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 10. – С.241 – 243.
12. Ігнатенко В.В. Селянський фактор еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття. // Український селянин. Збірник наукових праць – 2006. – Вип. 10. – С. 55 – 56.
13. Історія українського селянства. Нариси. В 2 Тт. – Т.1. – К., 2006. – 632 с.
14. Качинский В. Крестьянское движение // 1917 год в Харькове. – Харьков, Б.И., 1927. – С. 197 – 224.
15. Клуний В. До питання про земельну політику на Україні. – К.: Держвидав, 1921. – 96 с.
16. Клуний В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х.: Держвидав, 1926. – 34 с.
17. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Мороз О. Аграрна політика в Україні періоду національно-деморатичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 280 с.
18. Ковальова Н.А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 7. – С.106 – 108.
19. Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип.5. – С. 250 – 253.
20. Ковальова Н.А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.217 – 220.
21. Ковальова Н.А. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917 – 1921 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С.211 – 214.
22. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. – К., 1964. – 263 с.; Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. – К., 2000. – 190 с.
23. Крот В.О. Аграрне питання в публіцистиці М.С.Грушевського // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 32 – 33.

24. Куліков В.О. Селянське питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Харківської губернії) // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.171 – 174.

25. Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського // Український селянин. Збірник наукових праць. Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – 2004. – Вип. 8. – С. 47 – 50.

26. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 221 – 224; Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип.5. – С. 250 – 253; Солодка Л.М. Світоглядні уявлення селянина про землю та їх вплив на формування української ментальності // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 5. – С. 270 – 273; Дудка Л.Г. Ментальні імперативи селянства Лівобережної України періоду Української революції 1917 – 1920 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 6. – С.38 – 39; Ковальова Н.А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.217 – 220.

27. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 221 – 224.

28. Михайлюк О.В. Щодо політичної програми селянства України в період революції та громадянської війни // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 7. – С.103 – 106.

29. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.. – Черкаси, 2007. – 638 с.

30. Присяжнюк Ю.П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 173 – 177.

31. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. // Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. – К.,1991. – Т.1. – С. XXXX – LXXVI; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статі і матеріали). – К.,1995.

32. Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня. – Х.: Держвидав, 1928. – 126 с.

33. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2008. – Вип. 24. – С.93 – 103.

34. Тараненко О.М. Аграрна політика П.Скоропадського на сторінках “Українського селянина”. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.104. – Вип. 91. Історія. Миколаїв: Вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 192 с.

35. Шевченко В.М. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906 – 1914 рр. (За результатами поточних досліджень) // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Вип. 8. – С.191 – 194.

36. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. III Вид. – К.:Держвидав, 1929. – 321 с.; Його ж. Проблема української національно-демократичної революції. // Червоний шлях. – 1927. – №4. – С. 93 – 109; Його ж. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій читаних у ЦПШ. – Полтава, 1921. – 64 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія селянського руху в Україні 1917 – 1920 рр.